

Тимошенко М.М.
*кандидат економічних наук, доцент,
директор Житомирського агротехнічного коледжу*

ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ СОЦІАЛЬНИХ УМОВ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Проаналізовано основні складники рівня життя сільського населення Західного Полісся України: рівень зайнятості, ринок праці, матеріальне становище та соціальне середовище. Визначено особливості та проблеми кожного складника рівня життя з урахуванням особливостей та специфіки розвитку соціально-економічних процесів у сучасних умовах господарювання досліджуваного регіону. Обґрунтовано необхідність розроблення організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій, обґрунтованої політики зайнятості сільського населення, формування та функціонування ринку аграрної праці. Здійснено прогноз кількості найманих працівників у сільському господарстві та суміжних галузях України, а також оплати їхньої праці на період до 2020 року.

Ключові слова: сільське населення, рівень життя, матеріальне становище, умови проживання, розвиток сільських територій.

Тимошенко Н.Н. ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ И УРОВНЯ ЖИЗНИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Проанализированы основные составляющие уровня жизни сельского населения Западного Полесья Украины: уровень занятости, рынок труда, материальное положение и социальная среда. Определены особенности и проблемы каждой составляющей уровня жизни с учетом особенностей и специфики развития социально-экономических процессов, в современных условиях ведения хозяйства исследуемого региона. Обоснована необходимость разработки организационно-экономического механизма реализации стратегии устойчивого развития сельских территорий, обоснованной политики занятости сельского населения, формирования и функционирования рынка аграрного труда. Осуществлен прогноз количества наемных работников в сельском хозяйстве и смежных отраслях Украины, а также оплаты их труда на период до 2020 года.

Ключевые слова: сельское население, уровень жизни, материальное положение, условия проживания, развитие сельских территорий.

Tymoshenko M.M. VALUATION OF THE MODERN STATE OF SOCIAL CONDITIONS AND THE LEVEL OF LIVING RURAL POPULATION

The article deals with the analysis of main components of the living standard of the rural population of Western Polissya of Ukraine: level of employment, labor market, financial situation and social environment. Attention is drawn to the features and problems of each component of the living standard are determined, taking into account the features and specifics of the development of socioeconomic processes in the contemporary economic conditions of the studied region. Recommendations are given to the necessity of elaboration of organizational and economic mechanism of realization strategy of sustainable development of rural territories, rational employment policy of rural population, formation and functioning of agrarian labor market is substantiated. The forecast of the number of hired workers in agriculture and related industries of Ukraine, as well as their wages for the period up to 2020, is conducted.

Keywords: rural population, standard of living, financial situation, living conditions, development of rural areas.

Постановка проблеми. Гармонізація та взаємодія процесів соціально-економічного, демографічного та екологічного відтворення в кожному з регіонів України значною мірою залежить від розвитку сільських територій як економічної бази забезпечення життєдіяльності третини населення країни й незамінного виробника продуктів харчування і сировини для промисловості. Ефективність заходів щодо підвищення рівня розвитку сільських територій можлива на основі використання соціально-економічної інформації про життєвий рівень селян. З огляду на вищевказане, пріоритетного значення набувають дослідження рівня життя сільського населення України, аналіз його особливостей та чинників формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження рівня життя населення, в тому числі й сільського, займаються такі вчені, як І. Борейко, О. Бородіна [1], Е. Лібанова, Г. Луньова [3], В. Мандибура, І. Прокопа [1, 3], В. Рябоконь [7], М. Татаревська, Л. Черенько, К. Якуба [10] та інші. Вони вважають, що нині розроблення організаційно-економічного механізму зростання життєвого рівня населення на селі є нагальним завданням з огляду на поглиблення диспропорцій людського розвитку, загострення суперечностей між різними верствами населення, дестабілізацію як політичної, так і соціально-економічної ситуації. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених рівню життя населення, та певні успіхи в дослідженнях його соціальних та економічних аспектів, механізмів регулювання та методики оцінки, окремі питання, що стосуються зазначеної проблеми в контексті розвитку сільських територій, залишаються невирішеними і потребують детальнішого вивчення.

Метою статті є комплексний аналіз окремих соціально-економічних складників життєвого рівня населення сільських територій Західного Полісся України з урахуванням специфіки та особливостей розвитку соціально-економічних процесів досліджуваного регіону.

Вклад основного матеріалу дослідження. Ученими та статистиками розроблені та пропонуються різноманітні підходи до трактування поняття «життєвий рівень». У контексті цього дослідження варто використати визначення, запропоноване Г.М. Луньовою, яка вважає, що рівень життя населення – це сукупність соціально-економічних відносин та умов, що визначають досягнутий у суспільстві ступінь задоволення різноманітних потреб населення та оцінюються показниками, які характеризують матеріальні основи, стан та добробут населення [3, с. 27].

Матеріальний добробут населення, як відомо, визначається рівнем грошових та натуральних надходжень до сімейного бюджету: оплати праці; доходів від підприємницької діяльності; доходів від особистого господарства; доходів від власності; без-

готівкових пільг та субсидій; пенсій; стипендій; різних видів допомоги (зокрема, грошової допомоги та грошової оцінки негрошової допомоги від родичів та інших осіб) тощо. Сума доходів сільського населення безпосередньо залежить від рівня його зайнятості. У табл. 1 наведено показники, які характеризують динаміку сільського населення України за економічною активністю протягом 2010–2016 рр.

Наведені дані свідчать, що із загальної чисельності сільського населення держави у 2016 р. питома вага осіб працездатного віку становила 95,2%, а за досліджуванний період вона зросла на 8,8%, що пояснюється змінами до Пенсійного законодавства. Крім того, з 1 січня 2013 р. набрав чинності Закон України № 5067-VI «Про зайнятість населення», який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття. Згідно з цим Законом, до зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору або інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (*у тому числі члени особистих селянських господарств*), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном та мають доходи від такої зайнятості, а також особи, що навчаються за денною формою у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах та поєднують навчання з роботою [5].

Варто зазначити, що зайняте населення поділяється на працюючих за наймом, самозайнятих, роботодавців та безоплатно працюючих членів сім'ї. Загалом у Західному Поліссі України станом на 01.01.2017 р. було зайнято 1788,7 тис. осіб, що становить 10,9% до загальної чисельності зайнятих працівників. У сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві ці показники становили відповідно 337,9 тис. осіб, або 18,9% (рис. 1).

Звуження можливостей працювати за наймом активізувало процеси самозайнятості як трудової діяльності, для якої на сільських територіях Західного Полісся нині склалися об'єктивні та суб'єктивні соціально-економічні умови. Відповідно до зменшення кількості зайнятого населення щороку зменшується кількість найманих та штатних працівників підприємств, установ, організацій сільського господарства та суміжних галузей як зони Західного Полісся, так і України загалом, про що свідчать дані табл. 2.

У контексті цього дослідження О.М. Бородіна та І.В. Прокопа справедливо зазначають, що праця в сільському господарстві за наймом дедалі стає для сільського населення або малодоступною, або малоприйнятною. Якщо у 1990-ті роки це було зумовлено економічною кризою, яка супроводжувалася спадом

Таблиця 1

Динаміка зайнятого сільського населення України (у віці 15–70 років), тис. осіб

Показники	Роки					2016 р. до 2010 р., %, +/-
	2010	2013	2014	2015	2016	
Усе населення, тис. осіб, з нього:	19180,2	19314,2	18073,3	16443,2	16276,9	84,9
– працездатного віку, тис. осіб	17451,5	17 889,4	17188,1	15742,0	15626,1	89,5
– питома вага, %	90,9	92,6	95,1	95,7	96,0	+5,1
Сільська місцевість, тис. осіб, з нього:	6108,0	6033,5	5292,4	5134,2	5098,4	83,5
– працездатного віку, тис. осіб	5278,1	5339,8	4924,4	4872,5	4854,6	91,9
– питома вага, %	86,4	88,5	93,1	94,9	95,2	+8,8

Джерело: розраховано за даними [4, с. 23]

виробництва в аграрних формуваннях, де працювали сільські жителі, то упродовж 2001–2010 рр. сільгосп-підприємства, звужуючи спеціалізацію та інтенсифікуючи виробництво, вдавалися до скорочення чисельності працівників. Вивільнені особи переміщались у фермерські та головним чином – в особисті селянські

господарства, а загальна кількість та частка зайнятих в аграрному виробництві зменшувалася [1, с. 138–139].

Аналіз динаміки чисельності найманих працівників у сільському господарстві дав змогу здійснити прогностичні розрахунки по Україні на перспективу різними методами. На рис. 2. наведено поліноміальну

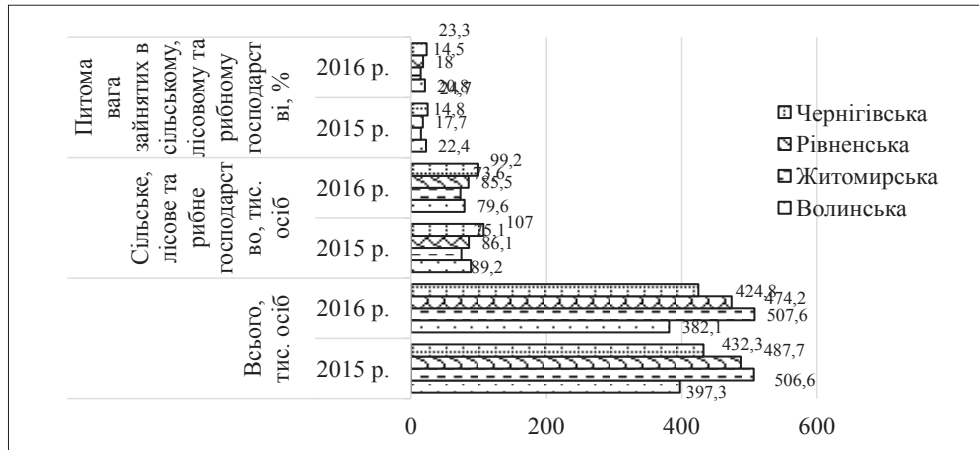

Рис. 1. Кількість зайнятого населення Західного Полісся України у сільському господарстві та суміжних галузях у 2015–2016 рр.

Джерело: розраховано за даними [9, с. 57]

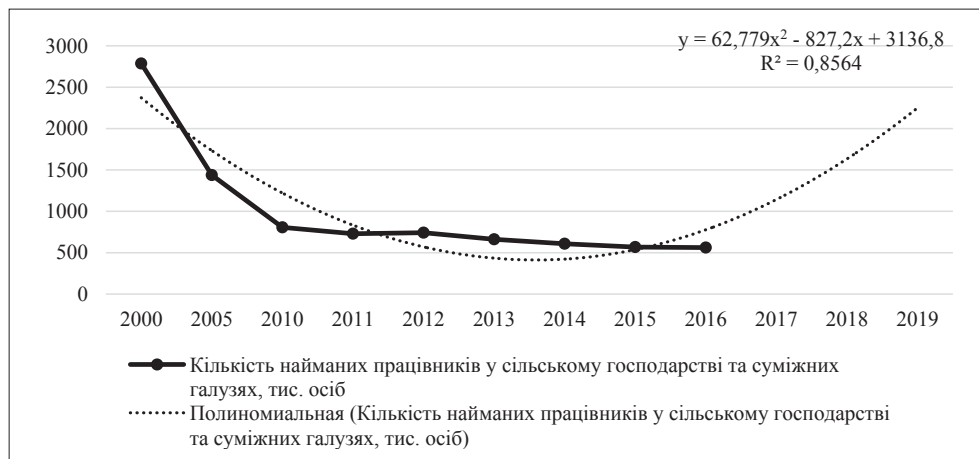

Рис. 2. Прогноз кількості найманих працівників у сільському господарстві та суміжних галузях України на період до 2020 р.

Розраховано автором

Таблиця 2

Кількість найманих працівників підприємств, установ, організацій сільського господарства та суміжних галузей у Західному Поліссі України в 2015-2016 рр.

Країна/області	Всього, тис. осіб			Сільське, лісове та рибне господарство, тис. осіб			Питома працівників підприємств сільського, лісового та рибного господарства, %		
	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +/-	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +/-	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +/-
Україна	9501,1	9330,2	-170,9	568,5	562,3	-6,2	5,9	6,0	0,1
Західне Полісся, всього, в т.ч. області:	976,0	963,6	-12,4	78,6	77,1	-1,5	8,1	8,0	-0,1
Волинська	213,1	214,5	1,4	11,7	11,9	0,2	5,5	5,5	0,0
Житомирська	282,7	278,2	-4,5	22,6	23,1	0,5	7,9	8,3	0,4
Рівненська	231,0	226,5	-4,5	12,8	13,1	0,3	5,5	5,8	0,3
Чернігівська	249,2	244,4	-4,8	31,5	29,0	-2,5	12,6	11,9	-0,5
Західне Полісся до України, %	10,3	10,3	0,0	13,8	13,7	-0,1	x	x	x

Джерело: розраховано за даними [9, с. 61]

лінію тренду, яка свідчить про те, що у 2020 р. кількість найманих працівників досліджуваної галузі становитиме 465,8 тис. осіб, що на 131,5 тис. осіб менше, ніж у 2016 р.

На рис. 3 наведено частку штатних працівників підприємств, установ, організацій сільського господарства та суміжних галузей в областях Західного Полісся та України в 2016 р. яка є критично низькою та коливається від 3,2% у Рівненській до 11,3% – у Чернігівській. Як наслідок, структура зайнятих в аграрній сфері Західного Полісся у 2016 р. має вигляд: наймані працівники підприємств сільського, лісового та рибного господарства – 77,1 тис. осіб (22,8%), самозайняті у фермерських та особистих селянських господарствах – 260,8 тис. осіб (77,2%).

Найвища питома вага самозайнятих спостерігається у Волинській області – 85,1%, найнижча – у Житомирській – 68,6% – табл. 3.

Проведене дослідження засвідчило загострення проблеми сільського безробіття у регіоні. В.П. Рябоконь справедливо зазначає, що важливою методологічною посилюючою формування ринку праці на селі можна вважати наявність двох взаємозв'язаних проблем: соціально-демографічної та виробничої. Соціально-демографічна проблема полягає в тому, що село як вихідний елемент територіальної поселенської структури забезпечує оптимальні умови життєпроживання і відтворення лише за певної чисельності населення; виробнича – в тому, що аграрне виробництво за техніко-технологічною суттю розвивається з чітко вираженою тенденцією до зменшення робочих місць

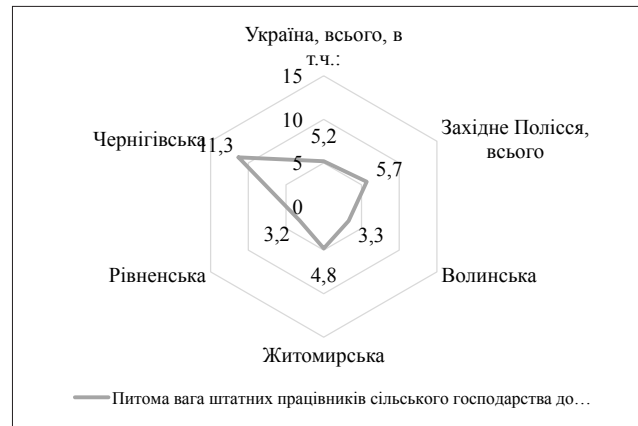

Рис. 3. Питома вага штатних працівників сільського господарства та суміжних галузей у Західному Поліссі України в 2016 р., %

Джерело: розраховано за даними [4, с. 82–86]

і різкого скорочення потреб у праці, особливо жінок, із цілорічною зайнятістю [7, с. 96–97]. Статистичні дані, які відображають динаміку попиту і пропозиції робочої сили на ринку аграрної праці Західного Полісся у 20105–2016 рр., наведено в таблиці 4.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що на сільських територіях Західного Полісся України області досить низький офіційний попит на робочу силу працівників аграрного сектору.

Таблиця 3

Склад та структура зайнятих в аграрній сфері Західного Полісся України у 2015-2016 рр.

Країна/області	Зайняті в сільському, лісовому та рибному господарстві, тис. осіб		Наймані працівники підприємств сільського, лісового та рибного господарства, тис. осіб		Питома вага найманих працівників підприємств, %		Питома вага самозайнятих (в фермерських господарствах і ОСГ), %	
	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.	2015 р.	2016 р.
Україна	2870,6	2866,5	568,5	562,3	19,8	19,6	80,2	80,4
Західне Полісся, всього, в т.ч.:	357,4	337,9	78,6	77,1	22,0	22,8	78,0	77,2
Волинська	89,2	79,6	11,7	11,9	13,1	14,9	86,9	85,1
Житомирська	75,1	73,6	22,6	23,1	30,1	31,4	69,9	68,6
Рівненська	86,1	85,5	12,8	13,1	14,9	15,4	85,1	84,6
Чернігівська	107,0	99,2	31,5	29,0	29,4	29,2	70,6	70,8
Західне Полісся до України, %, +,-	12,4	11,8	13,8	13,7	2,2	3,2	-2,2	-3,2

Джерело: розраховано за даними [9, с. 57- 61]

Таблиця 4

Попит на робочу силу в сільському, лісовому та рибному господарстві Західного Полісся України у 2015-2016 рр.

Країна/області	Потреба роботодавців у працівниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад), осіб						Питома потреби працівників підприємств сільського, лісового та рибного господарства, %		
	Всього			В сільському, лісовому та рибному господарстві			2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +,-
	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +,-	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2015 р., +,-			
Україна	25926	36044	10118	1186	1546	360	4,6	4,3	-0,3
Західне Полісся, всього, в т.ч. області:	3378	4907	1529	176	245	69	5,2	5,0	-0,2
Волинська	782	1648	866	27	44	17	3,5	2,7	-0,8
Житомирська	1255	1621	366	57	72	15	4,5	4,4	-0,1
Рівненська	704	890	186	25	35	10	3,6	3,9	0,3
Чернігівська	637	748	111	67	94	27	10,5	12,6	2,1
Західне Полісся до України, %	13,0	13,6	0,6	14,8	15,8	1,0	x	x	x

Джерело: розраховано за даними [9, с. 75]

У 2016 р. загальна потреба роботодавців у працівниках сільського, лісового та рибного господарства для заміщення вільних робочих місць становила 245 осіб, що на 69 осіб (39,2%) більше, ніж у 2015 р., і свідчить про деяке покращення ситуації на регіональному ринку праці.

За даними Держкомстату України, починаючи з 2000 р. чисельність зареєстрованих безробітних на селі перевищує 400 тис. осіб, найвищим цей показник був у зафіксований у 2004 р. – 560,7 тис. осіб, або 8,4% від загальної чисельності сільського населення (рис. 4).

У 2016 р. в Україні було зареєстровано 390,8 тис. безробітних, з них у сільському господарстві – 90,9 тис. (23,3%). Основними причинами незайнятості сільського населення були: вивільнені з економічних причин – 37,7%; звільнені за власним бажанням – 32,6%; демобілізовані з військової строкової служби – 0,3%; не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації – 16,5%; звільнені за станом здоров'я, через оформлення пенсії за віком, інвалідністю – 0,9%; звільнені у зв'язку із закінченням строку контракту – 7,5%; інші причини

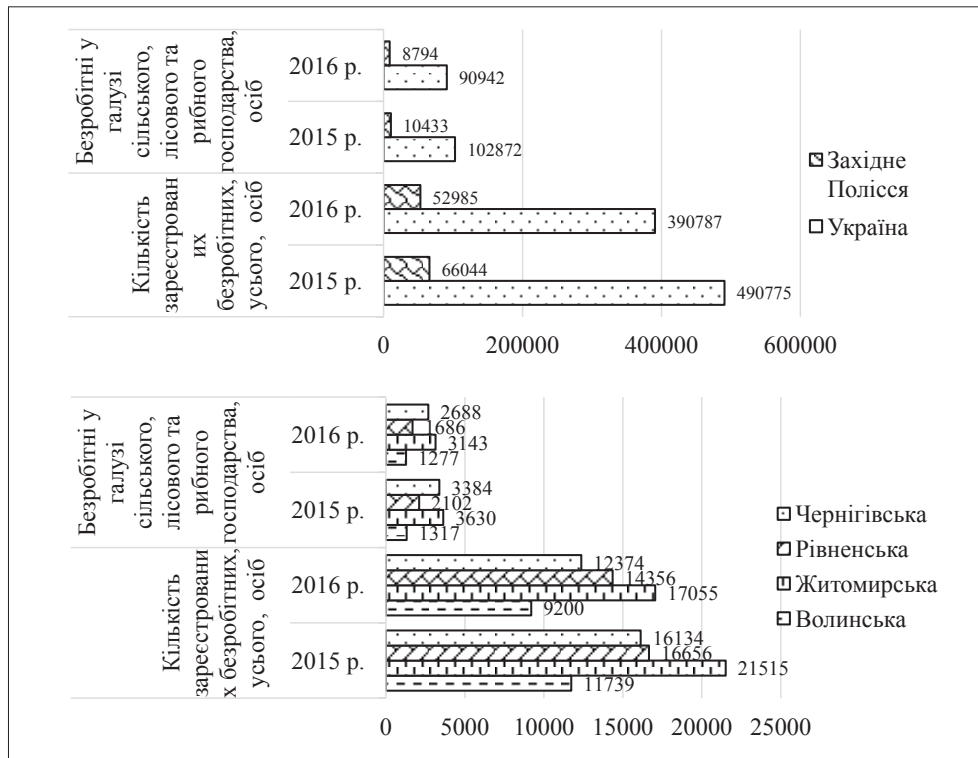

Рис. 4. Кількість зареєстрованих безробітних у сільському, лісовому та рибному господарстві Західного Полісся України

Джерело: розраховано за даними [9, с. 69]

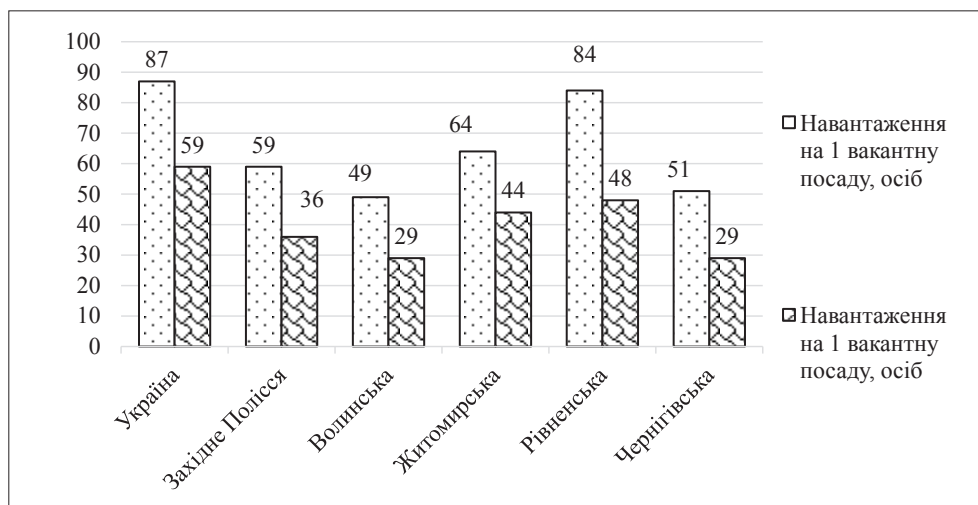

Рис. 5. Навантаження безробітних на 1 вакантну посаду в сільському господарстві та суміжних галузях Західного Полісся у 2015–2016 рр.

Джерело: розраховано за даними [9, с. 69; с. 75]

безробіття – 4,5%. У 2016 р. зросла середня тривалість незайнятості, яка становила 12 місяців, також збільшилася середня тривалість пошуку роботи.

Проведене дослідження свідчить про те, що у сфері життєзабезпечення на сільських територіях Західного Полісся мали місце в основному негативні зміни. Варто зазначити, що аграрний сектор Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей упродовж досить значного періоду працював збитково, що стало причиною незначної динаміки росту заробітної плати та низького її рівня відносно інших галузей. З огляду на низький рівень оплати, праця в сільському господарстві залишається непрестижною, особливо для молоді. Заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві регіону залишається однією з найнижчих: у 2016 р. вона була на 11,9% нижчою, ніж у середньому серед видів економічної діяльності, та на 7,6% меншою, ніж у сільському господарстві по Україні (табл. 5).

Оцінюючи структуру заробітної плати, слід відмітити, що в сільськогосподарських підприємствах досліджуваного регіону протягом 2012–2016 рр. значних структурних змін у формуванні фонду заробітної плати не відбулося. Головним складником залишається фонд основної заробітної плати, на який припадає 80,0–82,6% від загальної величини оплати; додаткова оплата в структурі займає 15,2–15,7%, а на інші види приходиться всього 1,7–4,8%.

Найнижча середньомісячна заробітна плата одного працівника в галузі сільського господарства у 2016 р. була у Рівненській області – 3071 грн, а найвища у Чернігівській – 4144 грн (рис. 6). Крім того, за даними Держкомстату України, частка домогосподарств у сільській місцевості Західного Полісся, у складі яких немає працюючих осіб, становить 39,6%, а з однією працюючою особою – 48,3% [2, с. 102–128]. Учені НДІ «Агропромпродуктивність» вважають, що значний вплив на диференціацію у рівнях заробітної плати мають такі групи чинників, як різна рентна оцінка землі; природно-кліматичні умови; обсяги виробництва продукції, у тому числі з розрахунку на одного працюючого; рівень продуктивності праці та регіональна політика [8, с. 200].

Заборогованість із заробітної плати станом на 1.01.2017 р. у сільськогосподарських підприємствах досліджуваного регіону становила 0,2 млн грн. За прогнозними розрахунками (рис. 7), середньомі-

Рис. 6. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві Західного Полісся України у 2016 р., в середньому на 1 працівника, грн

Джерело: розраховано за даними [4, с. 106, с. 175]

сячна заробітна плата одного працівника сільського господарства у 2020 р. становитиме 4845,7 грн, що вже нині є нижчим від середнього рівня заробітної плати в економіці на 337,3 грн. Варто зазначити, що від суми грошових та негрошових доходів сільського населення залежить рівень його освітньо-інтелектуального рівня, забезпечення матеріальними та культурними благами, стан здоров'я і відтворення робочої сили, тому пріоритетним напрямом розвитку сільських територій має стати підвищення оплати праці в сільській місцевості. А трансформаційні перетворення економічних аспектів життя сільського населення не можуть відбуватися осторонь від соціальних, без яких неможливо забезпечити загальний позитивний результат.

Висновки з проведеного дослідження. Вищенаведені результати дослідження свідчать, що відсутність ефективного організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій, обґрунтованої політики зайнятості сільського населення, формування та функціонування ринку аграрної праці в Україні призвело до таких негативних наслідків, як: скорочення робочих місць; збільшення самозайнятості; зани-

Таблиця 5

Динаміка середньомісячної номінальна заробітна плата працівників сільського господарства Західного Полісся України, в середньому на 1 працівника, грн

Країна/області	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2012 р.,	
						+,-	%, рази
Україна, в середньому	3026	3265	3480	4195	5183	2157	171,3
– в галузі сільського господарства	2026	2270	2476	3140	3916	1890	193,3
Західне Полісся, всього, в т.ч.:	2397	2622	2801	3357	4103	1706	171,2
– в галузі сільського господарства	1747	1964	2181	2923	3617	1870	в 2,1 рази
Області							
Волинська	2339	2580	2721	3291	4047	1708	173,0
– в галузі сільського господарства	1542	1816	2060	2810	3456	1914	в 2,2 рази
Житомирська	2369	2561	2763	3271	4000	1631	168,8
– в галузі сільського господарства	1779	2039	2316	3125	3798	2019	в 2,1 рази
Рівненська	2575	2844	3033	3573	4364	1789	169,5
– в галузі сільського господарства	1833	1929	1928	2468	3071	1238	167,5
Чернігівська	2308	2504	2690	3295	4002	1694	173,4
– в галузі сільського господарства	1836	2072	2422	3292	4144	2308	в 2,3 рази

Джерело: розраховано за даними [9, с. 102–128]

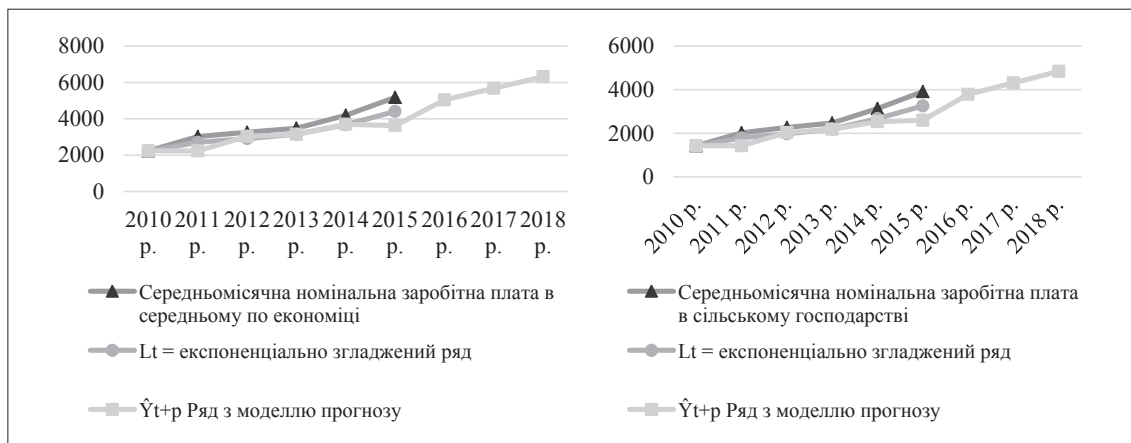

Рис. 7. Прогноз середньомісячної заробітної плати в середньому по економіці та в сільському господарстві України

Розраховано автором

ження вимог щодо якості робочої сили; зростання нелегальної трудової міграції та соціальної напруги на селі. Проте в зоні Західного Полісся збережено значний потенціал трудових ресурсів, у тому числі працездатного віку, які можуть бути задіяні як безпосередньо у сільськогосподарському виробництві, так і в соціальній та культурно-побутовій сфері, торгівлі, лісовому господарстві, реалізувати себе як підприємці у започаткуванні неаграрних видів діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бородіна О.М. Село і селянство на роздоріжжі можливостей і перехресті надій / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа // Економіка і прогнозування. 2016. № 2. С. 132–147.
2. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. бюлет. част. III. Економ. райони: Поліський економ. район / відп. за вип. І. І. Осипова. Київ : Держстат, 2017. 156 с.
3. Луньова Г.М. Статистичний аналіз рівня життя сільського населення України / Г.М. Луньова // Статистика України. 2016. – № 2. С. 27–34.
4. Праця України у 2016 р.: стат. збірник / Державна служба статистики України, Київ ТОВ Видавництво «Август Трейд», 2017. 220 с.
5. Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI від 5 липня 2012 р. // Голос України. 2012. № 153 154. 18 серпня.
6. Прокопа І. В. Життєзабезпечення сільського населення : наслідки старих та орієнтири нових реформ / І.В. Прокопа // Економіка і прогнозування. 2015. №1. С. 121–131.
7. Рябоконт В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення / В. П. Рябоконт // Економіка АПК. 2012. № 12. С. 95–99.
8. Соціально-трудовий потенціал українського села. Стан, проблеми, шляхи вирішення / Ю.Ф. Мельник, Б.К. Супіханов, Ю. Я. Лузан та ін. К.: НДІ «Агропромпродуктивність», 2007. 352 с.
9. Статистичний збірник «Регіони України 2016» Statistical publication «Regions of Ukraine 2016» / За ред. І.Є. Вернера. Част. I. Київ, 2017. 611 с.
10. Якуба К.І. Ознаки тривалості життя українського селянства / К.І. Якуба // Вісник аграрної науки. 2011. № 2. С. 60–64.